

УДК (UDC) 93/94(477-25)(069.6)«18»

FROM THE HISTORY OF CHURCH-ARCHAEOLOGY RESEARCH IN UKRAINE: THE THIRD ARCHAEOLOGICAL CONGRESS IN KYIV IN 1874.

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ: ТРЕТІЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД У КИСВІ 1874 Р.

Kravchenko I. A. / Кравченко І. А.*candidate of historical science/канд. істор. наук**Associate Professor of the Department of Archeology and Museum Studies Faculty of History/
доцент кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету**ORCID: 0000-0001-6917-3549**Taras Shevchenko National University of Kyiv**Kyiv, Volodymyrska 60**Київський національний університет імені Тараса Шевченка**Kyiv, Volodymyrska 60*

Анотація. Стаття присвячена Третьому археологічному з'їзду, який відбувся у Києві у серпні 1874 р. Він став важливим етапом у розвитку вітчизняної церковної археології. У його роботі взяли участь відомі київські вчені. На з'їзді була організована виставка, на якій експонувались численні предмети у відділенні церковних старожитностей. Проведення церковно-археологічних виставок при кожному археологічному з'їзді згодом стало традицією.

Для обговорення на з'їзді заздалегідь були запропонована низка питань, зокрема, й тих, що стосувались будівель церковної архітектури давньоруського часу (X – XII ст.), відмінних рис київського архітектурного стилю цього часу; використуваних будівельних матеріалів, зокрема, цегли і шиферу.

Під час проведення з'їзду його учасники безпосередньо вивчали Києво-Софійський собор, церкви Кирилівського монастиря, Києво-Печерської лаври, церкву Спаса на Берестові, Межигір'я. Були навіть проведені археологічні розкопки у Трехтемирівському монастирі, розкопки городища у Вишгороді, де знайшли частину фундаменту стародавньої церкви святих Бориса і Гліба.

Проблемам церковної археології було присвячено кілька доповідей (рефератів) учасників з'їзду. Грунтовний реферат протоієрея П.Г. Лебединцева був присвячений історії закладки і будівництва Києво-Софійського собору, його стародавньому вигляду, аналогам, стану збереженості, фрескам, мозаїкам, іконостасу тощо. Реферат професора Київської Духовної Академії П.О. Лашкарьова був присвячений архітектурі київських церков X – XII ст. – Василівської (Трьохсвятительської), Софійського собору, церкви Золотоверхого Михайлівського монастиря, Великої лаврської церкви (Успенського собору), Видубицько-Михайлівської церкви, Спаса на Берестові, Кирилівської церкви, Троїцької надбрамної у Києво-Печерській лаврі, Успенської на Подолі. Вчений дослідив кладку цих церков, зробив спробу встановити, які саме їх частини збереглися з часів побудови.

Доповідь П.В. Павлова стосувалась фресок Києво-Софійського собору, написаних на стіні на сходах на хори. Він зробив припущення, що світська їх частина написана місцевими майстрами й зображає родину князя Ярослава Володимировича. Геолог Г.О. Оссовський провів дослідження, звідки могли привозити до Києва червоний шифер, який використовували для будівництва київських церков у давньоруські часи, і зробив припущення, що його брали з родовища в Овруцькому повіті, що знаходилось порівняно недалеко від столиці.

Ключові слова: церковна археологія, Третій археологічний з'їзд у Києві, давньоруська архітектура Києва, Києво-Софійський собор, П.Г. Лебединцев, П.О. Лашкарьов.

Вступ.

Розвиток вивчення церковних старожитностей тісно пов'язаний з загальним становленням вітчизняної археології. Починаючи з 1869 р. в Російській імперії регулярно проводились археологічні з'їзди, звичайно орієнтовані на вивчення старожитностей одного з регіонів імперії. Фіксація і опис пам'яток, їх залучення до наукового обігу, головним чином, проходили саме в рамках роботи підготовчих комітетів з'їздів.

Археологічні з'їзди стали етапами в становленні і розвитку вітчизняної археології, у тому числі й церковної. Широке коло теоретичних і практичних питань, пов'язаних з археологічними та історичними дослідженнями та проблемами, залучало до участі у роботі цих з'їздів не лише археологів, а й істориків, філологів, архівістів. Археологічні з'їзди стали одним з найважливіших організуючих начал у вітчизняній археології другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що забезпечувало взаємодію загальнодержавних, регіональних, громадських і приватних структур. Підготовка і проведення кожного археологічного з'їзду, починаючи з перших, ставила за мету організацію і всебічну підтримку місцевих наукових центрів з вивчення старожитностей, перш за все – у тому регіоні, в якому відбувався з'їзд. Проблематика археологічних з'їздів також значною мірою орієнтувалась на місце проведення з'їзду.

На археологічних з'їздах переважно розглядались речові пам'ятки християнської давнини: церковні архітектура і живопис, церковне богослужбове начиння, церковна писемність. Широкому колу проблем, що включалися в поняття «церковна археологія», відповідала різноманітність тем доповідей. Велика увага приділялась і питанням практичного значення – охороні місцевих пам'яток церковної старовини.

Аналіз попередніх досліджень і джерел.

Основним джерелом з зазначеної проблеми є опубліковані праці Третього

археологічного з'їзду в Києві [1; 2], а також каталог виставки, яка була організована під час з'їзду [3]. Серед сучасних дослідників, які вивчали історію та проблематику археологічних з'їздів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., можна назвати І.А. Карсим [4] та С.П. Юренко [5].

Метою статті є аналіз церковно-археологічних досліджень, зроблених під час проведення Третього археологічного з'їзду в Києві.

Основний текст.

Третій археологічний з'їзд відбувся в Києві у серпні 1874 р. у приміщеннях Київського університету св. Володимира. На ньому були поставлені загальні теоретичні питання археології, її відношення до історії. Цікаво, що саме київські археологічні з'їзди приділяли багато уваги церковній археології. У роботі з'їзду взяли участь 204 делегати, серед них 82 киянина [9, с. 7], в тому числі такі відомі вчені, викладачі Київської Духовної Академії, як П.О. Лашкар'юв, протоієрей П.Г. Лебединцев, М.І. Петров, І.І. Малишевський, А.В. Розов, П.О. Терновський, Ф.А. Смірнов.

На цьому з'їзді була організована виставка, на якій експонувались численні предмети у відділенні церковних старожитностей. Це відділення мало п'ять відділів – пам'яток місцевої церковної архітектури, начиння, живопису і різноманітних зображень на предметах церковного вжитку, фотографічних знімків (церков, хрестів, церковного начиння), металевих хрестів та ікон, церковних старожитностей, що надійшли на виставку вже після її відкриття [8, с. 3-33]. Проведення церковно-археологічних виставок при кожному археологічному з'їзді згодом стало традицією.

Серед питань, які були запропоновані для обговорення на з'їзді, зокрема, були і такі: київська архітектура Х – ХІІ ст. (що саме залишилось від початкових будівель стародавніх київських церков: Василіївської, Софійського собору, Золотоверхо-Михайлівської, Великої лаврської (Успенського собору), Видубицько-Михайлівської, Спасо-берестовської, Троїцько-Кирилівської; чи збереглась і наскільки церква св. Іоанна Предтечі, згадана в Патерику печерському; чи стародавньої побудови, і якщо так, наскільки збереглись

Троїцька надбрамна Києво-Печерської лаври і Успенська на Подолі; якими є (за залишками стародавніх київських церков) відмінні риси київського архітектурного стилю X – XII ст.; за яким планом будувались київські церкви того часу, якою є їх кладка, фасад, форми покрівлі, орнаментация); про закладку, освячення, ієрархічне значення і стародавній вигляд Києво-Софійського собору [6, с. IV – VI].

Також серед питань, на які бажано було отримати відомості учасникам з'їзду, були наступні: які існують документи чи інші письмові докази про відкриття, зроблені в різні часи про історичні місця Києва, як наприклад Десятинна церква, Софійський собор та інші; чи має якесь історичне значення Києво-Печерський переказ про Варязькі печери; чи є відмінність між архітектурними стилями Північної Русі та Південної; які найдавніші ікони знаходяться в Києві та його околицях; виміряти розмір цегли в найдавніших будівлях Київської землі, а також виміряти ширину шару цементу між цеглинами, а також з'ясувати, чи є на цеглі особливі знаки чи клейма; звідки привозили червоний шифер, котрий використовували як у стародавніх храмах, так і в інших пам'ятках Києва; чи не можна відновити архітектуру Золотих воріт Ярослава за аналогією з іншими подібними будівлями [6, с. VIII – IX].

Учасники з'їзду не обмежувались проведенням засідань, де доповідачі зачитували свої реферати і відбувалось їх обговорення та дискусії, але й брали участь в екскурсіях і навіть здійснювали розкопки. Зокрема, 4 серпня члени з'їзду відвідали Києво-Софійський собор, при цьому кафедральний протоієрей і також учасник з'їзду П.Г. Лебединцев повідомив детальну інформацію, що відносилась до історії будівлі і її окремих частин. Граф О.С. Уваров і В.А. Прохоров висловили свої зауваження щодо художнього і релігійно-символічного значення фресок та мозаїк собору; П.О. Лашкарьов – про архітектурні особливості будівлі собору; П.С. Єфименко – про значення оригінальних орнаментів на стінах будівлі і зображень на одній з фресок на сходах, котрі ведуть на хори [6, с. LXXIX].

Ранок 7 серпня присвятили огляду старовинної церкви колишнього Свято-

Кирилівського монастиря, заснованій в середині XII ст. княгинєю Марією Всеволожею; частина старовинних фресок, котрі залишились на стінах цієї церкви, була відновлена для огляду учасниками з'їзду П.Г. Лебединцевим. 10 серпня вранці оглядали старожитності Києво-Печерської лаври і церкви Спаса на Берестові [6, с. LXXIX].

17 і 18 серпня були присвячені екскурсії Дніпром з метою оглянути старожитності його берегів; для цієї екскурсії секретар з'їзду В.Б. Антонович підготував археологічну карту берегів Дніпра від Вишгорода до гирла Росі. Для проведення екскурсії Київський міський голова (водночас голова розпорядчого комітету з'їзду) П.П. Демідов князь Сан-Донато надав пароплав. Екскурсанти відвідали Вітичів, де оглянули старовинне давньоруське городище. Потім, спустившись нижче Дніпром, оглянули два городища на березі поблизу м. Ржищів, а також зробили зупинку нижче Трехтемирова біля с. Монастирка, де учасники з'їзду оглянули місцезнаходження старовинного Трехтемирівського монастиря і намагались розчистити вхід до великої розгалуженої печери, за кілька років до того закритої обсіпкою землі. Але пізній час не дав можливості завершити ці розкопки. Наступного дня, 18 серпня, піднявшись назад вгору Дніпром, учасники з'їзду оглядали городище у Вишгороді і старожитності, знайдені біля місцевої церкви: труну з дощок червоного шифера, перстень, знайдений на руці кістяка з цього поховання, і старовинну церковну бронзову печатку.

Потім під керівництвом графа О.С. Уварова здійснили розкопки з метою розкрити фундамент стародавньої церкви святих Бориса і Гліба і знайшли частини цього фундаменту. Визначили, що його кладка була зроблена з великих чотирикутних цеглин, з'єднаних товстим шаром цементу, подібно до кладки Золотих воріт і церкви св. Ірини у Києві. Потім екскурсанти відправились у Межигір'я, щоб оглянути там старовинні церкви: Преображенську, побудовану пострижеником Межигірського монастиря патріархом Іоакімом, і Петропавлівську, побудовану останнім запорізьким кошовим, Петром Калнишевським [6, с. LXXIX- LXXX].

Кілька доповідей (рефератів) учасників Третього археологічного з'їзду були присвячені проблемам церковної археології, зокрема, реферат протоієрея П.Г. Лебединцева «Про св. Софію Київську» [3, с. 53-93]. Цю найдавнішу пам'ятку церковного зодчества до нього досліджували Київський митрополит Євгеній Болховітінов і протоієрей І. Скворцов, проте, вчений зазначив, що з тих часів з'явилися нові історичні джерела, які дозволяють по іншому розглянути деякі питання історії собору. Дослідник поставив кілька питань, на які потрібно дати відповідь: коли заклали й освятили собор; яким було його ієрархічне значення; яким був його стародавній вигляд і наскільки він зберігся [3, с. 53].

Грунтовний реферат був поділений на наступні розділи: 1. Св. Софія, створена св. княгинею Ольгою; 2. Коли закладений кам'яний храм св. Софії, створений князем Київським Ярославом Володимировичем, котрий зберігся до нашого часу; 3. Скільки часу будувалась св. Софія, коли й ким освячена; 4. З яким призначенням була побудована св. Софія і яке ієрархічне значення вона мала; 5. За яким зразком була побудована св. Софія Київська; 6. Наскільки зберігся стародавній вигляд св. Софії; 7. Хто зробив прибудови над папертями Софійського собору; 8. Коли написані й коли забілені фрески Києво-Софійського собору; 9. Про прикрашення Софійського собору мозаїкою; 10. Чи був іконостас у св. Софії Київській з початку її побудови і якщо не було, то чим замінявся, і коли від був влаштований у його теперішньому вигляді; 11. Коли зняли мармурову вівтарну перегородку у св. Софії і коли її замінили на перед вівтарний дерев'яний іконостас; 12. Про гробниці у св. Софії Київській.

П.Г. Лебединцев дійшов до висновку, що дерев'яна церква св. Софії, побудована княгинею Ольгою близько 955 р., простояла до 1017 р., коли вона згоріла. На її місці в тому ж році була закладена і у наступному 1018 р. побудована князем Ярославом нова, також дерев'яна церква св. Софії. Через брак даних не можна визначити місце первісної церкви; вірогідно, воно знаходилось неподалік від міських воріт (згодом Золотих), отже, неподалік від місця нинішньої св. Софії [3, с. 54-55]. Щодо року закладення кам'яної св. Софії, дослідник погоджувався з літописом Нестора (1037 р.) і полемізував з

митрополитом Євгенієм і прот. І. Скворцовим, котрі вважали цією датою 1017 р. чи навіть 1011 р. [3, с. 55-56]

Аналізуючи дані джерел про час будівництва великих кам'яних церков – Десятинної у Києві (5 років), св. Софії у Новгороді (7 років), Успенського собору Києво-Печерської лаври (16 років), дослідник зазначає, що св. Софія Київська, закладена Ярославом у 1037 р., будувалась і оздоблювалась не менше 5 і не більше 14 років, зважаючи на те, що вже у 1051 р. до неї був поставлений митрополит Іларіон. Освячена вона була Київським митрополитом Феопемптом (1039 – 1049) [3, с. 56-57]. Св. Софія була з самого початку кафедральним собором Київських митрополитів, місцем поставлення на вищі ієрархічні церковні посади; там же відбувалася інтронізація на великокнязівський престол. Також собор став місцем поховання найзнаменитіших великих князів та Київських митрополитів. На Софійському дворі неодноразово збирався народ для обговорення найважливіших громадських і державних справ, і Софія була здавна і до нового часу була свідком великих народних і церковних урочистостей [3, с. 57-64].

Стосовно того, за зразком якого храму була побудована св. Софія Київська, П.Г. Лебединцев зазначав, що вона зовсім не схожа на св. Софію Константинопольську. Зразком швидше послугували собор св. Марка у Венеції, а також Солунські церкви св. Софії, св. Димитрія і св. Апостол. Також вчений досить детально дослідив, як протягом століть руйнувалась, відбудовувалась і добудовувалась будівля собору [3, с. 64-74].

Щодо часу написання фресок собору, відкритих у 1843 – 1853 р.р., дослідник схилився до думки, що вони були написані в XI ст. за часів князя Ярослава, наводячи цьому багато доказів. Забілили їх в кінці XVII ст. за часів Київського митрополита Варлаама Ясинського, вірогідно, через їх значне пошкодження протягом 700 років, і з наміром знову розписати собор [3, с. 74-76]. В XI столітті ж були створені й мозаїки [3, с. 76-78]. На думку вченого, замість іконостасу у соборі існувала вівтарна мармурова перегородка висотою 3 аршини 12 вершків (приблизно 2 м 67 см), і для тих, хто знаходився у церкві,

були відкриті всі мозаїчні зображення на східній стіні. Перший дерев'яний різьблений іконостас поставили лише за часів митрополита Петра Могили (1633 – 1647). Іконостас, який існував на час проведення Третього археологічного з'їзду, був влаштований за часів митрополита Рафаїла Заборовського (1731 – 1747) [3, с. 78-90].

Професор Київської Духовної Академії П.О. Лашкар'єв виступив на з'їзді з рефератом «Київська архітектура X – XII ст.» [2, с. 263-282], в якому спробував дослідити відмінні риси архітектурного стилю київських церков цього періоду. Він зазначив, що церкви, побудовані греками в Києві, були першими такими спорудами на Русі. Візантійська базиліка стала прототипом церков, які потім будувались в інших містах і областях. Хоча жодна з київських давньоруських церков не збереглася в своєму первісному вигляді, вчений оглянув кожен з них, намагаючись за кладкою визначити, які їх частини залишилися від початкових будівель. Він помітив, що матеріал, з якого будували стародавні церкви, різко відрізнявся від матеріалів, з яких пізніші майстри використовували для своїх поправок, добудов і надбудов. Зразок такого матеріалу був відкритий в залишках Золотих воріт і під час розкопок давньоруських церков, які не були відбудовані після руйнування. Це була цегла, що мала форму плит, близьких до квадрату, камінь залізняк чи червоний шиферний, і цемент з щебінки з вапном.

Вчений дослідив цю кладку майже у всіх київських церквах, де це було можливим, і виявив її в наступних: Василівська (Трьохсвятительська), Софійський собор, церква Золотоверхого Михайлівського монастиря, Велика лаврська церква (Успенський собор), Видубицько-Михайлівська церква, Спаса на Берестові, Кирилівська церква, Троїцька надбрамна у Києво-Печерській лаврі, Успенська на Подолі [2, с. 266-275].

П.О. Лашкар'єв дійшов до висновку, що київські церкви X – XII ст. будувались за одним загальним планом, в основі якого лежав так званий візантійський хрест, в якому більш видовженою стороною була східна. Над центром цього хреста на чотирьох високих стовпах, які об'єднувались одним з одним арками, ставився купол. Проміжки між арками заповнювались так

званими парусами, потім на цій круглій основі будувався «ліхтар», який вже завершувався куполом. Щоб підтримувати цю конструкцію, зі східного боку ставили стіну, що поділяли східну частину на три частини, які завершувались склепіннями. З інших боків такими упорами слугували стовпи, розташовані по кінцях і між кінцями хреста, поєднані між собою і з центральними стовпами й арками. Площа, зайнята таким чином під будівлю, мала майже квадратну форму. У найпростішому вигляді цей план можна прослідкувати у маленьких церквах, у Предтеченській і надбрамній у Києво-Печерській лаврі, в Успенській на Подолі і у Трьохсвятительській. У більших церквах цей загальний план мав додатки. Найбільше доповнень плану було у Софійському соборі і Десятинній церкві [2, с. 275-277].

Фасадні форми, вірогідно, були однакові у всіх київських церков, за винятком тих відмінностей, які надавались деяким з них баштами й аркадами. Північний, західний і південний боки церкви поділялись звичайно на кілька частин пілястрами, що з'єднувались зверху дугами. Кількість їх залежала від кількості відділень, котрі утворювались всередині церкви низкою стовпів чи лінією стін, що тримали на собі склепіння й куполи. Важче відтворити старовинну форму покрівлі. Дослідник вважав, що покрівля повинна була лежати на склепіннях і також мала круглу форму; вона була багато скатна, з закругленнями по склепіннях і фасадних арках. Покрівля Софійського собору виділялась серед інших однією особливістю. Його куполи поступово зменшувались по мірі віддалення від центрального, а також знижались по мірі віддалення від центру його стародавнє склепіння. Покрівля мала вигляд хвилі, що підвищувалась уступами до центру. Оздоблювались стародавні київські церкви мозаїкою та фресками; це робило непотрібними іконостаси, які виникли після занепаду мистецтва настінного живопису, коли довелося його замінити іконами [2, с. 277-282].

Церковно-археологічної проблематики торкався й невеликий реферат П.В. Павлова «Про значення деяких фресок Києво-Софійського собору» [5, с. 283-287]. Вчений дослідив фрески, написані на стіні на сходах, що ведуть на хори

собору. Він також вважав, що мозаїки та фрески Софії відносяться до XI ст. Цікаве спостереження, зроблене Павловим щодо мозаїк, полягало в тому, що вони відрізнялись від мозаїк Золотоверхо-Михайлівської церкви початку XII ст.; їх стиль схожий на стиль мозаїк XI ст. собору Сан-Марко у Венеції.

Фрески на стіні на сходах собору дослідник поділив на релігійні візантійського характеру і світські, як він вважав, написані місцевими майстрами. Релігійні тематично відносились до бокового вівтаря св. Георгія (князь Ярослав у хрещенні носив ім'я цього святого). Св. Георгій вважався покровителем сільського господарства, в деяких зображеннях цього святого наявні звірі, птахи і сцени полювання. Світські фрески – зображення сцени суду і князівської родини. Дослідник наводив аналогію з зображеннями родини візантійського імператора Юстиніана у соборі св. Віталія п. п. VI ст. у Равенні. Мозаїки зображали врочисту ходу в храм Юстиніана у супроводі свити і таку ж врочисту ходу дружини імператора. Тому можна було припустити, що на фресках св. Софії зображена родина князя Ярослава.

Реферат геолога Г.О. Оссовського «Звідки привозився червоний шифер, що зустрічається як у стародавніх храмах, так і в інших пам'ятках Києва» був відповіддю на одне з питань, які ставились учасникам Третього археологічного з'їзду. Автор дійшов до висновків, що як червоний шифер, так і кварцити, котрі знаходять у стародавніх пам'ятках Києва, походять з родовища Овруцького повіту, з одного й того ж нашарування стародавніх геологічних порід. Їх могли привозити як з місця самих родовищ, так і з місцевостей, що знаходяться північніше Києва на узбережжі Дніпра між цим містом і гирлом р. Прип'яті, а також з північної частини Радомишльського повіту, де вони і зараз знаходяться у вигляді наносних валунів на піщаних рівнинах, куди їх занесло водою з Овруцького повіту [4, с. 159-164].

Висновки. Таким чином, Третій археологічний з'їзд, який відбувся у Києві у серпні 1874 р., став важливим етапом у розвитку вітчизняної церковної археології. У його роботі взяли участь відомі київські вчені. На з'їзді була організована виставка, на якій експонувались численні предмети у відділенні

церковних старожитностей. Проведення церковно-археологічних виставок при кожному археологічному з'їзді згодом стало традицією.

Для обговорення на з'їзді заздалегідь були запропонована низка питань, зокрема, й тих, що стосувались будівель церковної архітектури давньоруського часу (X – XII ст.), відмінних рис київського архітектурного стилю цього часу; використовуваних будівельних матеріалів, зокрема, цегли і шиферу.

Під час проведення з'їзду його учасники безпосередньо вивчали Києво-Софійський собор, церкви Кирилівського монастиря, Києво-Печерської лаври, церкву Спаса на Берестові, Межигір'я. Були навіть проведені археологічні розкопки у Трехтемирівському монастирі, розкопки городища у Вишгороді, де знайшли частину фундаменту стародавньої церкви святих Бориса і Гліба.

Проблемам церковної археології було присвячено кілька доповідей (рефератів) учасників з'їзду. Грунтовний реферат протоієрея П.Г. Лебединцева був присвячений історії закладки і будівництва Києво-Софійського собору, його стародавньому вигляду, аналогам, стану збереженості, фрескам, мозаїкам, іконостасу тощо. Реферат професора Київської Духовної Академії П.О. Лашкарьова був присвячений архітектурі київських церков X – XII ст. – Василівської (Трьохсвятительської), Софійського собору, церкви Золотоверхого Михайлівського монастиря, Великої лаврської церкви (Успенського собору), Видубицько-Михайлівської церкви, Спаса на Берестові, Кирилівської церкви, Троїцької надбрамної у Києво-Печерській лаврі, Успенської на Подолі. Вчений дослідив кладку цих церков, зробив спробу встановити, які саме їх частини збереглися з часів побудови.

Доповідь П.В. Павлова стосувалась фресок Києво-Софійського собору, написаних на стіні на сходах на хори. Він зробив припущення, що світська їх частина написана місцевими майстрами й зображає родину князя Ярослава Володимировича. Геолог Г.О. Оссовський провів дослідження, звідки могли привозити до Києва червоний шифер, який використовували для будівництва київських церков у давньоруські часи, і зробив припущення, що його брали з родовища в Овруцькому повіті, що знаходилось порівняно недалеко від столиці.

Література:

1. Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // *Vita Antiqua*. 1999. № 2. С. 240-246.
2. Лашкарев П.А. Кіевская архитектура X – XII века. // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Кіеве в августе 1874 года. Т. 1. К., 1878. С. 263-282.
3. Лебединцев П.Г., протоиерей. О св. Софії Кіевской. // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Кіеве в августе 1874 года. Т. 1. К., 1878. С. 53 – 93.
4. Оссовскій Г.О. Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Кіева. // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Кіеве в августе 1874 года. Т. 2. К., 1878. С. 159-164.
5. Павлов П.В. О значеніи некоторых фресков Кіевософійскаго собора. // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Кіеве в августе 1874 года. Т. 1. К., 1878. С. 283-287.
6. Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Кіеве в августе 1874 года. Т. 1. К., 1878. LXXX, 352 с.
7. Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Кіеве в августе 1874 года. Т. 2. К., 1878. 361 с.
8. Указатель выставки при Третьем Археологическом съезде в Кіеве, 1874 г., 2-22 августа. – К., 1874. – 114 с.
9. Юренко С.П. Археологічні з'їзди в Україні. К.: Шлях, 2004. – 44 с.

References:

1. (1999) Karsym I.A. Rozrobka problem tserkovnoi arkheolohii na arkheolohichnykh zizdakh druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Development of problems of church archaeology at archaeological congresses of the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vita Antiqua*. № 2. 240-246. [in Ukrainian]
2. (1878) Lashkarev P.A. Kievskaya arhitektura X – XII veka [Kiev architecture of the 10th – 12th centuries]. *Trudy Tretiego Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda* [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, held in Kiev in August 1874]. Т. 1. К., 263-282. [in Russian]

3. (1878) Lebedincev P.G., protoierej. O sv. Sofii Kievskoj [About St. Sophia of Kiev.] Trudy Tretego Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, held in Kiev in August 1874]. T. 1. K., 53 – 93. [in Russian]
4. (1878) Ossovskij G.O. Otkuda privozilsya krasnyj shifer, vstrechaemyj kak v drevnih hramah, tak i v drugih pamyatnikah Kieva [Where was the red slate found in ancient temples and other monuments of Kiev brought from?]. Trudy Tretego Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, held in Kiev in August 1874]. T. 2. K., 159-164. [in Russian]
5. (1878) Pavlov P.V. O znachenii nekotoryh freskov Kievosofijskago sobora [On the significance of some frescoes of the Kiev Cathedral of the St. Sophia]. Trudy Tretego Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda. [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, held in Kiev in August 1874]. T. 1. K., 283-287. [in Russian]
6. (1878) Trudy Tretego Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, held in Kiev in August 1874]. T. 1. K., LXXX, 352. [in Russian]
7. (1878) Trudy Tretego Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, held in Kiev in August 1874]. T. 2. K., 361. [in Russian]
8. (1874) Ukazatel vystavki pri Tretem Arheologicheskom sezde v Kieve, 1874 g., 2-22 avgusta. [Index to the exhibition at the Third Archaeological Congress in Kiev, 1874, August 2–22.] K., 114. [in Russian]
9. (2004) Iurenko S.P. Arkheolohichni zizdy v Ukraini [Archaeological Congresses in Ukraine]. K.: Shliakh, 44 s. [in Ukrainian]

Abstract. *The article is devoted to the Third Archaeological Congress, which took place in Kyiv in August 1874. It became an important stage in the development of domestic church archaeology. Famous Kyiv scientists took part in its work. An exhibition was organized at the congress, which exhibited numerous items in the department of church antiquities. Holding church-archaeological exhibitions at each archaeological congress later became a tradition.*

A number of issues were proposed in advance for discussion at the congress, in particular, those related to the buildings of church architecture of the Old Rus period (X-XII centuries), the distinctive features of the Kyiv architectural style of that time; the building materials used, in particular, brick and slate.

During the congress, its participants directly studied the Kyiv-Sophia Cathedral, the churches of the Cyrillic Monastery, the Kyiv-Pechersk Lavra, the Church of the Savior on Berestov, and Mezhyhiria. There were even archaeological excavations in the Trekhtemyriv Monastery, excavations of the settlement in Vyshgorod, where part of the foundation of the ancient church of Saints Boris and Gleb was found.

Several reports of the participants of the congress were devoted to the problems of church archaeology. The thorough report by Archpriest P.G. Lebedyntsev was devoted to the history of the foundation and construction of the Kiev-Sophia Cathedral, its ancient appearance, analogues, state of preservation, frescoes, mosaics, iconostasis, etc. The report by Professor of the Kiev Theological Academy P.O. Lashkarev was devoted to the architecture of Kiev churches of the 10th - 12th centuries. – St. Basil's (Three Saints), St. Sophia's Cathedral, the church of the Golden-Domed Michael's Monastery, the Great Lavra Church (Assumption Cathedral), Vydubytsky-Michael's Church, the Savior on Berestov, St. Cyril's Church, the Trinity Gate in the Kiev-Pechersk Lavra, the Assumption on Podol. The scientist examined the masonry of these churches, made an attempt to establish which parts of them have survived from the time of construction.

P.V. Pavlov's report concerned the frescoes of the Kiev-Sophia Cathedral, painted on the wall on the stairs to the choirs. He made the assumption that their secular part was painted by local masters and depicts the family of Prince Yaroslav Volodymyrovych. Geologist G.O. Ossovsky

conducted research into where the red slate, which was used to build Kyiv churches in Old Rus' times, could have been brought to Kyiv, and made the assumption that it was taken from a deposit in Ovrutskyi district, which was located relatively close to the capital.

Keywords: *church archaeology, Third Archaeological Congress in Kyiv, Old Rus' architecture of Kyiv, Kyiv-Sophia Cathedral, P.G. Lebedyntsev, P.O. Lashkaryov.*